

MARIJANA HORVAT

Leksikografski hapaksi i prvopotvrdenice

U jednome od brojeva *Hrvatskoga jezika* čitateljima je ukratko predstavljen leksikograf Bogoslav Šulek, posebice njegovi terminološki prinosi (*Hrvatski jezik* 3/2015.). Ovom prigodom čitatelje ćemo upoznati s osobitostima rječotvorja u odabranim rječnicima napisanima prije hrvatskoga narodnog preporoda. Naime, proučavanje tvorbe riječi u dopreporodnim rječnicima pokazalo je da se hrvatski jezik obogaćivao samostalnim tvorbenim zahvatima. Kako u tome razdoblju ne postoji hrvatski jednojezični rječnik, hrvatski se jezik pojavljivao u dvojezičnim i višejezičnim rječnicima. Stari su leksikografi osobitim tvorbenim postupcima prema naslijeđenim hrvatskim modelima tvorili nove riječi, katkad stoga što je nedostajala hrvatska istovrijednica za stranu riječ, a prazno se mjesto u leksičkome fondu moralo popuniti i stranu riječ zamijeniti domaćom, a katkad su svojom inventivnošću nastojali obogatiti postojeći fond bliskoznačnicama. Takvi su rječotvorni prinosi bili uobičajeni u predstandardizacijskoj fazi hrvatskoga jezika i stoga što još nisu postojali čvrsti kriteriji prihvatljivosti određenoga modela. Svakako moramo naglasiti da nove riječi nisu tvorili samo autori rječnika, no ovdje ćemo se ponajprije osvrnuti na potvrde iz dopreporodne leksikografije. Velik je broj riječi znatno stariji od njihova unosa u te rane rječnike hrvatskoga jezika, ali su mnoge od njih svojim autorima leksikografima poslužile kao model za stvaranje novotvorenica. Tako su nastali hapaksi, novotvorenice čija je uporaba ostala na razini njihova tvorca, i prvopotvrdenice, novotvorenice koje su zaživjele i postale dijelom općeprihvaćenoga leksika (ili u određenome razdoblju ili se protežu do naše suvremenosti). U središtu će zanimanja ovoga članka najvećim dijelom biti ove druge, odnosno tvorenice koje u nekome od promatranih rječnika imaju status prvih pisanih potvrda, a među njima ponajviše one koje se upotrebljavaju i danas. Također valja spomenuti da su se promjene događale i na značenjskoj razini, odnosno da je tijekom jezičnoga razvoja kod nekih riječi dolazilo i do pomaka u značenju.

Prema dosadašnjim spoznajama, uglavnom na temelju usporedbe s potvrdama u velikome Akademijinu povijesnom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Zagreb. JAZU. 1880. – 1976.

.....
 Hapaksi su novotvorenice koje nisu ušle u uporabu, odnosno koje su potvrđene samo kod svojega tvorca.
 .....

.....
 Prvopotvrdenice su novotvorenice koje su zaživjele i postale dijelom općeprihvaćenoga leksika (ili u određenome razdoblju ili sve do danas).
 .....

Tadijanovićeva je prvopotvrđenica i izvedenica *cipelar* ('obučar, postolar'), koja dolazi od usvojenice (iz mađarskoga jezika) *cipela*.

(1649./1651.). Od prvopotvrđenica koje se i danas upotrebljavaju spomenimo primjerice *gospodarstvo*, *igračica*, *mazgar*, *vračarica*, *zagasit*.

Za tvorenice *dangubnost*, *praznoruk* u značenju 'besposlen', *zaposlen* i *nezaposlen* prve pisane potvrde nalazimo u rukopisnome rječniku Ivana Tanzlinghera *Zanottija Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino* (kraj 17. i početak 18. st.). Sufiksalna otpridjevna izvedenica *dangubnost* vjerojatno je Tanzlingherova tvorba. Naime, kako Akademijin rječnik donosi natuknicu *dangubnost* samo s potvrdama iz djela dvaju franjevačkih pisaca 18. stoljeća (Banovac i Rapić), Tanzlingherov bi zapis bio najstariji. Tvorenica je nastala prema modelu uobičajenom za tvorbu apstraktnih imenica izvedenih od pridjevnih osnova sufiksom *-ost*. Za složeno-sufiksalu tvorenicu *praznoruk* Akademijin rječnik donosi tri značenja: a) koji je praznih ruku (Stullijev rječnik, Karadžićev rječnik; M. Držić...); b) besposlen (samo Stullijev rječnik); c) rasipan (Stullijev rječnik; Kalić). Na temelju navedenih podataka možemo zaključiti da je tvorenica *praznoruk* Tanzlingherova prvopotvrđenica u značenju 'besposlen', a

Glagol *pripovijedati* višeznačan je, a jedno od značenja mu je 'propovijedati, predikovati', od kojega se od 16. do 18. stoljeća sufiksom *-lac* izvodila imenica kojom se označuje vršitelj radnje: *pripovijedalac* 'onaj koji pripovijeda, tj. propovijeda'. Izvedenica je potvrđena i u Tadijanovića (*pripovidalac*). Današnji govornici hrvatskoga jezika u njoj vjerojatno ne bi prepoznali značenje 'propovjednik, onaj koji prenosi riječi Božje' te bi je u tome smislu mogli smatrati primjerom netipične tvorbe ili uporabe.

I-XXIII), rječnik Fausta Vrančića *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae* (1595.) donosi najstariju pisanu potvrdu pridjeva *nosat* ('koji ima velik nos'). Posebno je velik broj hapaksa i prvopotvrđenica u rječniku Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga*

navodi je među hrvatskim istovrijednicama za tal. *ozioso, che sta in ozio, sfaccendato* (lat. *otiosus, deses, desidiosus*). Pridjev *nezaposlen* nastao je prefiksalsnom tvorbom od pridjeva *zaposlen* (*ne-* + *-zaposlen*). Oba su pridjeva potvrđena u Tanzlingherovu rječniku i prema dostupnim podatcima možemo ih smatrati njegovim prvopotvrđenicama.

Rječnik Blaža Tadijanovića *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* (1761.) također sadržava prve pisane potvrde nekih riječi. Jedna je od njih izvedenica *orgulaš* ('orguljaš'), tvorena od imeničke osnove sufiksom *-aš*. Prema Akademijinu rječniku potvrđena je samo u Šulekovu rječniku, a pronalazimo je u Tadijanovića stotinu godina prije. Tadijanovićeva je prvopotvrđenica i izvedenica *cipelar* ('obučar, postolar'), koja dolazi od usvojenice (iz mađarskoga jezika) *cipela*. Izvedenice koje označuju vršitelja radnje

tvorene sufiksom *-ar* vrlo su brojne u njegovu rječniku, vjerojatno zbog izbora građe, odnosno zbog izbora zanimanja koja je autor smatrao važnima unijeti u rječnik. Sufiks *-ar* dodavan je domaćim i stranim, uglavnom imeničnim, osnovama. Postojeći model kojim se izvodi imenica koja označuje vršitelja radnje od imeničnih osnova sufiksom *-ar* Tadijanović primjenjuje u izvedenici *kositerar*, koja je njegov hapaks, te *iglar*, koja je vjerojatno njegova prvopotvrđenica. Izvedenicu *pekar*, motiviranu glagolom, Akademijin rječnik donosi s potvrdama iz 18. stoljeća, s najstarijom iz 1762. godine (potječe od fra Đure Rapića, Tadijanovićeve suvremenika i pripadnika vjerojatno iste provincije). Na temelju toga proizlazi da je Tadijanovićeve potvrda starija. Glagol *pripovijedati* višeznačan je, a jedno od značenja mu je 'propovijedati, predikovati', od kojega se od 16. do 18. stoljeća sufiksom *-lac* izvodila imenica kojom se označuje vršitelj radnje: *pripovijedalac* 'onaj koji pripovijeda, tj. propovijeda'. Izvedenica je potvrđena i u Tadijanovića (*pripovidalac*). Današnji govornici hrvatskoga jezika u njoj vjerojatno ne bi prepoznali značenje 'propovjednik, onaj koji prenosi riječi Božje' te bi je u tome smislu mogli smatrati primjerom netipične tvorbe ili uporabe.

Spomenimo da se Tadijanovićeve stav prema hrvatskomu jeziku te puristički odnos koji najbolje ilustrira posljednja rečenica očituje već u predgovoru djelu:

Dakle kada govoriš s svojim slavnim jezikom, nemoj mišati tuđih riči, govoreći: *felcer*, *tišljar*, *šmit*, i ostalo; nego reci materinskim svojim jezikom: *bri(j)ać*, *strugač*, *kovač*, *šilac*, *cipelar*, i ostalo.

Kao zanimljivost izdvojimo podatak da se prefigurani glagol *nasmijati se* (tal. *sorridere*, *soghignare*, njem. *lächeln*) u rječnicima pojavljuje tek od njegova zapisa u *Ričoslovníku* (*Vocabolario – Wörterbuch*) *illiričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom illi pismenstvom* Josipa Voltića (1803.), premda se u literarnim izvorima potvrđuje već od 16. stoljeća. U Voltića je potvrđena i riječ *obranitelj* ('branitelj'), koja je bila jako proširena u jeziku pisaca od 15. do 18. stoljeća, ali nema potvrda poslije toga vremena. Razlog treba tražiti u tome što je za određene „izvedenice normalniji opis značenja s nesvršenim glagolom” (Babić, Stjepan. 2002. *Tvorba riječi u hrvatskome književnom jeziku*, str. 319); dakle, *obranitelj* je 'onaj koji brani'. „Zbog toga što u opisu značenja takvih izvedenica dolazi prezent nesvršenih glagola, postoji i težnja da se izvedenice tvore od njihovih osnova.” (Babić 2002: 320). Izvedenica *ubitelj* zabilježena je samo kao rječnička potvrda, tj. potvrđena je u Habelićevu, Belostenčevu i Voltićevu rječniku. Nije naodmet spomenuti da Voltić u istome značenju ima i tvorenicu *ubojica*, riječ koja se u pisanim izvorima proteže od 15. stoljeća, a dio je današnjega suvremenog leksika. Voltićev hapaks *spijavac* tvoren je domaćim sufiksom od strane

.....
strojitelj, pralac, obranitelj, ubitelj,
napazitelj, kositerar
.....

osnove, prema tal. *spia, spione* ‘uhoda’ i *spiare* ‘uhoditi’. U istome je značenju zabilježena i tvorenica *napazitelj* (*spione, Nachforscher*), nastala sufikslnim izvođenjem od glagola *napaziti*, ranije potvrđena još samo u Belostenčevu rječniku. Voltić je uzor možda mogao imati i u njemačkoj istovrijednici, tj. u kalkiranju stranoga modela: *Nachforscher* < *nachforschen* ‘istraživati, propitkivati’. Osim vršitelja radnje (‘onaj koji uhodi, dojavljuje’) obje izvedenice semantički sadržavaju i karakternu crtu, odnosno ljudsku osobinu (‘osoba sklona prokazivanju drugih ljudi’), jer je u takvim slučajevima teško razdvojiti sklonost, osobinu od konkretnoga izvršavanja čina uvjetovana tom sklonošću. Izvedenica *strojitelj* Voltićev je hapaks u značenju zanimanja ‘kožar’, a motivirana je višeznačnim glagolom

.....
 Današnji govornici hrvatskoga jezika vjerojatno ne bi lako i jednostavno tvorenice *povratnica* povezali sa značenjem ‘pljuska, udarac iza uha po vratu’.
 .....

strojiti. Do toga značenja dolazimo prema ‘štaviti’ kao jednomu od značenja polaznoga glagola i preko inojezičnih istovrijednica koje Voltić donosi u rječniku, tal. *cuojajo* i njem. *Gärber*. Starije potvrde izvedenice *strojitelj* zabilježene su u značenju ‘upravitelj’ jer je ‘upravljati’ također jedno od značenja glagola *strojiti*. Samo rječničkim potvdama pripada izvedenica *pralac, nomina agentis* prema *prati* (rječnici A. Della Belle, I. Belostenca, J. Voltića, J. Stullija).

Na kraju spomenimo i to da današnji govornici hrvatskoga jezika vjerojatno ne bi lako i jednostavno tvorenice *povratnica* povezali sa značenjem ‘pljuska, udarac iza uha, po vratu’. Ona se u tome značenju primjerice pojavljuje u djelu *Besjede svrhu evanđel’ja nedjeljnijeh priko svega godišta* (1616.) fra Matije Divkovića (*Bi ubičen, svezan, povratnicami i zaušnicami bijen...*). Prema Akademijinu rječniku riječ nije zabilježena ni u jednome rječniku, najstarije su potvrde iz *Lekcionara Bernardina Splitsanina* (1495.) i iz dvaju hrvatskih protestantskih izdanja (tj. iz *Postile* pisane 1562. glagoljicom i *Novoga teštamenta* 1562. – 1563.), a nalazi se i u *Oficiju B. Marije D.* Matije Albertija (1617.).

Ovaj je kratak prikaz leksikografskih hapaksa i prvopotvrđenica pokazao da je potrebno nastaviti s istraživanjem povijesnoga rječotvorja jer će se sustavnim istraživanjem stečene spoznaje moći primijeniti u opisu današnjega jezičnoga stanja, ponajprije u odnosu na starost, potvrđenost i posebnost hrvatskih tvorenica. Odabrani su primjeri ukazali i na to da razumijevanje stare leksikografske građe, kao i starih tekstova uopće, ne otežavaju samo tzv. neobične riječi nego i one koje nam se čine poznate i svakidašnje jer prepoznamo njihov oblik. Međutim, njihovo je značenje drukčije nego danas.